

Tautosakos darbai 69, 2025, p. 48–71
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.25.69.03>

Tautosaka lietuvių elementoriuose XIX a. – XX a. pradžioje

JURGA SIVICKAITĖ-SADAUSKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

<https://ror.org/050gfgn67>

sadauskiene@liti.lt

<https://orcid.org/0000-0001-9408-3369>

SANTRAUKA. Nuo XIX a. pradžios Lietuvoje išeidavo vis daugiau naujų lietuviškų elementorių. Be religinio, juose vis svarbesnis buvo pasaulietinis turinys, tad šalia maldų, tikėjimo tiesų, litanijų bei mišių tekstų leidiniuose laipsniškai rodėsi vis daugiau pasaulietinių didaktinių, grožinių kūrinių, pažintinės informacijos. XX a. pradžioje įsitvirtino pasaulietiniai elementoriai. Vienuose vyravo literatūrinės kilmės, kituose – folkloriniai kūriniai, tačiau bene dažniausiai elementorių rengėjai naudodavo ir literatūrinius, ir folklorinius tekstus. Derindami rašytines ir žodines tradicijų pavyzdžius autoriai siekė moralistinių, didaktinių, pažintinių, emocinio poveikio tikslų. Tyrime detaliau pristatomi ir aptariami elementoriai, pradedant Kajetono Nezabitauskio leidiniu *Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikų Žemaičių ir Lietuvos* (1824), baigiant elementoriais, išleistais iki 1918 m. paskelbiant Lietuvos Nepriklausomybę. Straipsnyje aptariama: 1) kokios buvusios tautosakos atsiradimo elementoriuose socialinės, kultūrinės, politinės prielaidos, 2) kokie tautosakos žanrai pasitelkiami elementoriuose, 3) kaip tautosaka derinama su kita lektūra, 4) kokiomis meninėmis, didaktinėmis bei idėjinėmis ypatybėmis išsiskiria elementoriuose pateikiama tautosaka, 5) kokie galėjo būti to meto švietėjų deklaruoti tautosakos naudojimo tikslai.

RAKTAŽODŽIAI: lietuvių elementoriai, tautosaka mokykloje, vaikų folkloras, tradicinė pedagogika, daraktorių mokykla, tautinis atgimimas.

Folklore in the Lithuanian Elementary Books from the 19th to the Beginning of the 20th Century

ABSTRACT. Since the beginning of the 19th century, the number of new Lithuanian elementary books kept growing in Lithuania. In addition to their religious content, secular content became more important, so along with prayers, truths of faith, litanies and mass texts, these publications increasingly included secular didactic pieces of fiction and various cognitive information. At the beginning of the 20th century, secular elementary books became

Received: 31/03/2025. **Accepted:** 29/05/2025

Copyright © Jurga Sivickaitė-Sadauskienė, 2025. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

well established. In some of them, literary pieces prevailed, others relied on folklore, but most often the compilers of elementary books used both literary and folklore texts. By combining examples of written and oral traditions, the authors sought to achieve ethical, didactic, cognitive and emotional impact. The study presents and discusses elementary books in more detail, starting with Kajetonas Nezabitauskis' publication "New Science of Reading for Young Children of Samogitia and Lithuania" (1824), and concluding with elementary books published before the declaration of the Lithuanian Independence in 1918. The main points of discussion include these questions: 1) what were the social, cultural, and political prerequisites for the use of folklore in elementary books, 2) what folklore genres are used in them, 3) how is folklore combined with other reading, 4) what artistic, didactic, and ideological qualities distinguish the folklore presented in elementary books, and 5) what could have been the declared goals of educators of the time for using folklore?

KEYWORDS: Lithuanian elementary books, folklore at school, children's folklore, traditional pedagogics, clandestine homeschooling, national revival.

TAUTOSAKA MOKYKLINIUOSE VADOVĖLIUOSE: TYRIMO AKTUALUMAS

Tautosakos naudojimas mokyklos ugdymo programoje – aktuali šiandieninės pedagogikos problema. Etninės kultūros integravimą į švietimo sistemą užtikrina ir palaiko 1999-aisiais patvirtintas Lietuvos Respublikos etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatymas; pedagogai nuolat rengia rekomendacijas ir planus, kaip įtraukti folklorą į bendrąsias ugdymo programas. Tautosakai skirtų pamokų rastume mokyklinėse literatūros, muzikos, dailės programose. Viešumoje nuolat vyksta diskusijos, kiek tradicinis folkloras aktualus, įdomus ir etiškas pedagoginiu požiūriu, į jas įsitraukia ne tik pedagogai, folkloristai, psichologai, sociologai, bet ir moksleivių tėvai. Daugėja mokslinių tyrimų apie tai, kaip etnokultūra, tautosaka pritaikomos mokykloje. Antai daugiau kaip prieš dešimtmetį pasirodė trys sociologės ir etninės kultūros puoselėtojos Inijos Trinkūnienės straipsniai, skirti etninės kultūros dėstymo mokykloje klausimams (2010a, 2010b, 2011). Juose pateikiama pedagogų nuomonė, kaip dabarties mokykloje tiktų vaikams perteikti tautosaką ir tautines tradicijas. Etnokultūrinio ugdymo tendencijas šių dienų Lietuvos mokykloje yra aptaręs ir istorikas, etnologas Jonas Mardosa (2018).

Tiesa, išsamių mokslo darbų apie tautosakos naudojimo lietuvių kalbos ir literatūros mokymo programose istoriją nėra daug, nors lietuvių pedagogikos istorijos tyrėjai ne kartą atkreipė dėmesį, kad tautosaka buvo gan intensyviai naudojama XIX a. – XX a. pirmos pusės vadovėliuose. Antai Teresė Bukauskienė knygoje *Lietuvių literatūros mokymo istorija (iki 1940 m.)* ne kartą užsimena apie tautosakos žanrų naudojimą to meto vadovėliuose (1993). 2000 m. išsamią elementorių studiją *Lietuviškų elementorių raida* paskelbusi Magdalena Karčiauskienė taip pat nurodo, kad XIX a. – XX a. viename ar kitame elementoriuje naudoti įvairūs tautosakos žanrai. O Stasė Matulaitienė knygoje *Kaip mokyta literatūros*, skirtoje tarpukario

pedagoginei minčiai, viename skyriuje nagrinėja tautosakos vadovėliuose klausimus, aktyviai keltus 2–4 dešimtmečiais (1997: 72–122). XX a. 7–9 dešimtmečių vadovėlių situaciją yra aptarusi Regina Norkevičienė (2000). Buvo atlikta ir atskirų tautosakos žanrų pedagoginėms–edukacinėms ypatybėms skirtų tyrimų. Dar sovietmečiu mįslių reikšmę ugdant mažamečių vaikų mąstymą ir vaizduotę tyrė Giedrė Gučienė ir eksperimento rezultatus pateikė straipsnyje „Vaikų žodinės kūrybos sugebėjimų ugdymas (liaudies mįslių medžiagos pagrindu)“ (1969).

Iš dalies prie folkloro naudojimo švietime istorijos temos šlietęsi ir edukologo Romualdo Skunčiko studija *Vaikų literatūros etiudai*. Remdamasis įvairiais XIX a. pabaigos – XX a. pradžios pedagogais ir rašytojais jis atskleidžia, kad požiūris į pasakas tiriamuoju laikotarpiu nebuvo vienareikšmis (Skunčikas 2007: 14–17). Naujaisiu konceptuali bandymu aprašyti tautosaką tarpukario literatūros programose reiktų laikyti Viktorijos Šeinos ir Aistės Kučinskienės monografiją *Mokyklinis lietuvių literatūros kanonas: šimtmečio raidos rekonstrukcija*, kurioje pristatomas tarpukario pedagogų ir vadovėlių autorių požiūris į tautosakos svarbą ugdant vaikus (2024: 46–54). Tiesa, monografijoje neaptiriamos pradinių mokyklų vadovėlių programos, elementorių turinio specifika.

Pastaraisiais dešimtmečiais klestintį mokyklinį vaikų folklorą yra išsamiai tyrusios Vytauto Didžiojo universiteto folkloristės Laima Anglickienė, Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė, Jurgita Macijauskaitė-Bonda, Dovilė Kulakauskienė, Ingrida Šlepavičiūtė. Minėtinas jų kolektyvinis leidinys *Šiuolaikinis moksleivių folkloras*, kuriame pristatoma XX a. pabaigos – XXI a. pradžios vaikų pamėgta folklorinė kūryba, vertinama ir pedagoginiu bei psichologiniu požiūriais (Anglickienė et al. 2013).

Žvelgiant į platesnį, ne vien tiesiogiai su pedagoginiais tyrimais susijusį, folkloro tyrimų lauką tenka pripažinti, kad tautosakos tyrėjai ne kartą svarstė žodinio meno etiškumo, moralumo klausimus. Tiesa, XIX a. – XX a. pradžioje tiesiog manyta, jog vertinga visa tradicinė lietuvių tautosaka, o neetiški aspektai turį būti vėlyvi ar skolinti. Tautosaką kaip kanoninę ir etaloninę kūrybą, tinkamą mokyklai, pristatė Sofija Čiurlionienė (1913)¹, Juozas Gabrys-Paršaitis (1913, 1916), vėliau Zigmas Kuzmickis (1931), Motiejus Miškinis (1939), Juozas Ambrazevičius-Brazaitis (Brazaitis 1982) ir kiti. Sovietmečiu ir vėliau apie dainuojamųjų ir pasakojamųjų žanrų etiką, idėjinę meninę vertę yra rašę tautosakos tyrėjai Donatas Sauka (1970), Leonardas Sauka (1968, 1978, 1989), Bronislava Kerbelytė (1986, 1991, 2011). Tačiau šių mokslininkų darbuose apie tautosaką kalbama neišskiriant poveikio vaikui, juolab nesvarstomas jos aktualumas pedagogikai, pateikimo mokykloje specifika. Turbūt aktualiausias rūpima tematika to laikotarpio leidinys mokykloms – L. Sau-

1 Teresė Bukauskienė atkreipia dėmesį, kad būtent S. Kymantaitė-Čiurlionienė ne kartą rūpinosi jaunesniųjų klasių mokinių ugdymo medžiaga (1993: 78–82).

kos vadovėlis *Lietuvių tautosaka* (1998), kuriame pristatoma kanoninė tautosakos samprata ir kalbama apie tautosakos pedagoginius, etinius aspektus. Tiesa, vadovėlis skirtas vyresnėms klasėms, ne pradiniam ugdymui. Jame neaptariama ir folkloro pedagogikos istorija.

Vis dėlto pastaraisiais dešimtmečiais tautosakos pedagogiškumo klausimą mokslininkai kelia iš naujo. Apie pasakų etiką rašiusi pasakojamosios tautosakos tyrėja Jūratė Šlekonytė (2015) konstatuoja, kad pasakų etikos byla vis dar neišspręsta. XX a. folkloristų darbuose formuotą požiūrį į pasakų etiškumą yra aptarusi ir šio straipsnio autorė (Sadauskienė 2018). O Aelita Kensminienė yra pristačiusi šiuolaikinę mįslių vartoseną knygose vaikams ir vadovėliuose (2022). Folkloristai daug dėmesio skiria mažamečių folkloro didaktiniams ir psichologiniams aspektams: lopšines, žaidimus, vaikų dainas yra analizavusios Pranė Jokimaitienė (1970), J. Sivickaitė-Sadauskienė (Sadauskienė 2012), Vita Džekčioriūtė (Džekčioriūtė-Medeišienė 2016, 2021, 2023), Vilmantė Aleksienė, Giedrė Raguotienė, Giedrė Zakarevičienė (2023); tiesa, šie apmąstymai svarbesni ugdant ikimokyklinukus.

Tad tautosakos pedagoginės vertės ir taikymo ugdant klausimai aktualūs jau daugiau nei šimtmetį, nors nuoseklios ir išsamios tautosakos panaudojimo švietime istorijos dar neturime. Kaip tik dėl to šiame straipsnyje pateiksime lietuviškųjų elementorių, išleistų XIX a. – XX a. pradžioje, analizę. Dėl medžiagos gausumo atsiribosime nuo Mažajai Lietuvai skirtų elementorių, o galutinę tyrimo chronologinę liniją brėšime ties 1918-aisiais, nes, paskelbus Lietuvos Nepriklausomybę, stipriai keitėsi švietimo sąlygos, galimybės².

Nors XX a. pradžios ir tarpukario vadovėlių vertybinė-ideologinė linija keičiasi nestipriai, o dėmesys tautosakai išlieka itin didelis, nuo vėlesnių elementorių atsiribosime, nes tarpukariu jau kuriasi nuosekli centralizuota, profesionali švietimo sistema. O iki 1918 m. mokykla iš esmės dar turi daug daraktorių mokyklos bruožų: jai būdinga ugdymo priemonių stoka, bendrų metodikų ir ugdymo politikos trūkumas, neprofesionalių pedagogų pastangos skatinti švietimą, iniciatyvos iš apačios, glaudus kultūrininko santykis su bendruomene, pagaliau pogrindinės veiklos atmosfera. Visa tai savitai veikė ir vaikų požiūrį į mokslą, raštą, knygą. Per tiriamąjį laikotarpį, stringant visuotiniam švietimui (galiojant spaudos lotyniškaisiais rašmenimis draudimui, nesant privalomojo pradinio ugdymo), elementorius daugumai vaikų galėdavo būti pirmoji ir kone vienintelė vaikiška pasaulietinio turinio knyga, iš kurios skaityti mokydavo šeimos narys, daraktorius ar draugas, tad ir šių knygų svarba tiek mokant rašto, tiek formuojant supratimą apie mokslą, auklėjimą, vertybes, pasaulėvaizdį skaitytojams galėjo būti ištis didėlė ir išskirtinė.

.....
2 Minėtina, kad Lietuvoje tik 1922 m. priimtas Pradžios mokyklos įstatymas, kuriuo patvirtintas ketverių metų privalomasis pradinis ugdymas visiems vaikams nuo 7 iki 11 metų.

TAUTOSAKOS PASITELKIMO VAIKŲ UGDYME PRIELAIDOS:
XIX A. – XX A. PRADŽIA

Įsigilinus į tiriamojo laikotarpio lektūrą paaiškėjo, kad nuo XIX a. pradžios tautosakos tekstų laipsniškai ima gausėti tiek pedagoginėje, tiek grožinėje ar didaktinėje literatūroje, skirtoje plačiajai visuomenei. Ši tendencija itin akivaizdi antroje amžiaus pusėje. Matyti, kad tautosaka buvo aktuali tiems autoriams, kurių sau keliamo užduotis buvo pasaulietinis, bet ne religinis vaikų švietimas.

Ugdymo sistemos pasaulietėjimas to meto Europoje buvo visuotinis. Jį neretai sąlygojo istorinės-politinės aplinkybės: baudžios panaikinimas, vidurinio socialinio sluoksnio formavimasis, luomų suartėjimas, nacionalinio sąmoningumo brendimas. Kita vertus, tuo metu apskritai keitėsi požiūris į ugdymą – formavosi švietėjiška humanistinės Vakarų Europos pedagogika. Jano Amoso Komenskio, Johanno Heinricho Pestalozzio, Friedricho Adolfo Wilhelmo Diestewego, Konstantino Ušinskio darbuose deklaruojamas naujas požiūris į vaikų mokymą: akcentuota būtinybė paisyti vaiko gebėjimų ir poreikių, vengti dogmatiško, kreipti dėmesį į pojūčius ir jausmus (Karčiauskienė 2000: 11–15). Tuo pat metu pradėta pripažinti didelį motinų vaidmenį ugdant ankstyvuosius vaiko gebėjimus. Kaip rašo muzikologė Rasa Jautakytė, tyrusi ankstyvojo muzikinio vaikų ugdymo istoriją, naujųjų laikų pedagogikoje daug dėmesio buvo skiriama muzikiniam vaikų lavinimui. Ypač palankiai pradėta vertinti lopšinių ir vaikiškų dainelių dainavimą. Visa tai rodo ugdymo koncepcijos demokratėjimą, atsigrėžimą į vaikui svarbią namų aplinką, kur augantis individas formuoja pirmuosius, svarbiausius įgūdžius [1].

Visos šios idėjos jau nuo XIX a. pradžios randa vietą ir lietuvių švietėjų raštuose. Tiesa, reikia nepamiršti, kad leidiniuose plačiajai visuomenei vyravo du gana priešingi požiūriai: katalikiškosios pakraipos švietėjai buvo linkę akcentuoti išskirtinai religinio – krikščioniškojo – ugdymo naudą ir raštingumą pirmiausia laikė priemone religingumui stiprinti, o romantiškai tautiškai nusiteikę ar liberaliosios pakraipos autoriai aukštino gimtųjų namų kultūrą, protėvių tradicijas bei liaudies išmintį.

Pirmiesiems atstovaujantis Kajetonas Aleknavičius 1846 m. išleistame *Elementoriuje, arba lengvame moksle skaityti Rašto Švento* piešia kaimo buities paveikslą ir juo siekia įteigti, kad neraštingi ir nedievobaimingi vaikai nedori, jų tėvai – netikę auklėtojai, o raštingi ir Dievą mylintys yra dori ir patrauklūs:

Anie metai atsiėjo man ulyčioj Dirvių pas Jurgį, pulko vaikų ir daugio šeimynos gaspadorių, naktavot. Vaikai labai pasileidę, ant senelio spjaudė, bobutę savo žabalą kojomis spardė, šeimyną pravardžiavo, suolais lakstė; nuo rėksmo vaikų negirdėjau kalbos gaspadoriaus, gaspadorius – mano. Motina ketino vaikus plakt, tėvas pyko ant motinos, kam vaikus baria, vaikai, datyrę būdą tėvų, bariami juokėsi. Taip ten man esant, užvažiavo kunigas pakalėdžiu. Trys vaikai maži pasikavojo, dujai vyresnieji atsišliejo pečiaus: pa-

klausti, ar mokosi skaityti, akis žemyn nurėmė. Motina, nedaug atgaldyvesnė, suriko: aš jums sakiau, kad taip bus!

Bobutė prie pečiaus verkt pradėjo, Jurgis galvą kasė, o man nuo sarmatos net šilta tapo. Iš ten drauge su kunigu nuėjom pas susiedą Jokūbą, taipogi pulko vaikų gaspadorių. Vaikus atradom su knyga laukiančius kunigo. Kunigas, Joniuk, tarė, ką skaitai?

Jonas: skaitau Evan[g]elijas Viešpaties mūsų Kristuso.

Kunigas: skaityk, vaike, balsiai ir mes pasiklausysim.

[...] Nuolat gerai perskaitė ir buvo gražu (AIEI: 52–53)³.

K. Aleknavičiui idėjiškai artimas kitas XIX a. didaktas Serafinas Laurynas Kušliauskas elementoriuje *Škala pavargėlių siratų* (Kušk; kūrinys keletą kartų leistas pakartotinai) akcentuoja, kad motinos turi būti pirmosios vaikų ugdytojos ir mokyti krikščioniškai, pagal Šventąjį Raštą, todėl ragina įvesti tvarką – nesuteikti santuokos sakramento neraštingoms merginoms:

Klebonas parapijos N... ilgai ragino ir spyrė savo parapijonis mokyti vaikus skaityti, o matydamas tam darbui nelabai pasisekiant kartą ant pamokslo, išguldęs didžiausią reikalą mokinimos, aiškiai davedė, kad mokinims vaikų skaityti kuo didžiaus prigul prie motinų, nes anos būdamos visados gryčioj drauge su vaikais (turi) pavinos nuo pat kūdikystės pratinti vaikus prie elementoriaus, tokiu būdu vaikai be jokio sunkumo pažins literas, išmoks veikia skaityti ir imsis ukvatniai už knygos.

Bet kaipgi tokios motinos galės mokyti sav vaikus, kurios pačios nemok skaityti, kaipgi parodys aklas aklam kelią? Užtai gi anas garbingas mylėtojas mokslo Klebonas apgarsino, kad nė vienai moteriškai neduos šliūbo, katra nemokės gerai skaityti [...]. Neužilgo visos jaunos mergaitės išsimokė gražiai, aiškiai skaityti, o anų paveikslu ir vaikiukai pradėjo mokytis (Kušk: 11).

Beje, aprašytoji situacija galėjo bent iš dalies atitikti tikrovę. Gali būti, kad pažangi to meto kunigija išties pamokslais skatino mergaites mokytis rašto. Tikėtina, kad XIX a. pabaigoje daraktorių mokyklose mokėsi kone daugiau mergaičių nei berniukų, nes jos, priešingai nei pastarieji, nelankė rusiškų valdinių mokyklų. Todėl mergaičių raštingumas Kauno gubernijoje buvęs gana aukštas. Kaip mini M. Karčiauskienė, 1897 m. surašymo duomenimis, raštingų lietuvių moterų Kauno gubernijoje buvo 54,9 proc., vyrų – 51,9 proc., o valdinę mokyklą tais metais lankė tik 6,1 proc. mokyklinio amžiaus vaikų, daugiausia berniukai (Karčiauskienė 2000: 29).

Dviejuose cituotuose fragmentuose matyti, kad XIX a. švietėjiškai nusiteikę kunigai visų pirma norėjo įpareigoti tėvus ugdyti vaikus katalikiškai. Antroje

3 Čia ir žemiau senųjų elementorių kalba cituojant minimaliai redaguojama: prie šiuolaikinių normų priartinama rašyba ir skyryba.

amžiaus pusėje vis stiprėjo nuomonė, kad svarbiausius dalykus, reikalingus augančiam žmogui, žino tėvai, o pati tradicinė etika, pedagogika ir bendruomeninė moralė yra pakankamos formuoti asmeniui. Mintys, kad net ir paprastos neraštingos kaimo moterys gali deramai užauginti vaikus, kad motinos visada buvo, yra ir bus svarbiausios vaikų ugdymo, savaip atsispindi romantikų darbuose. Antai Simonas Daukantas veikale *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* (DB) akcentuoja idealizuotas lietuvių charakterio savybes, vertybes, papročius, priskiriamus dar ikirikščioniškajai visuomenei. Jo tekstuose senovės lietuviai vaizduojami kaip itin aukštos dvasinės kultūros visuomenė, o jo amžininkai lietuviai tėvai suvokiami kaip tiesioginiai senųjų tautinių vertybių perėmėjai, perdavėjai ir autoritetai; ugdymojožiūriu rašytinė krikščioniškoji tradicija šiam autoriui neatrodo tokia svarbi. Daukantiškoji žiūra lietuvių pedagoginėje lektūroje ilgainiui stiprėjo.

Kita vertus, pripažįstant, kad tėvai yra autoritetingi, svarbiausi vaikų mokytojai, mokomosios lektūros turinį reikėjo derinti prie moteriškojo–motiniškojo bendravimo su vaikais būdo. Jį kaip tik labiausiai ir perteikė tautosaka. Tad tikėtina, kad lietuviškų elementorių turinį galėjo savaip veikti ir tai, kad buvo numanoma ir tikimasi, jog jais visų pirma naudosis motinos, o iš jų mokysis ne tik berniukai, bet ir daugelis mergaičių. Tokiomis aplinkybėmis „švelnesni“, „šeimyniški“ kūriniai tiko labiau nei kita lektūra, o folkloro ir emocijas ar dorą ugdančių literatūrinių skaitinių įtraukimas į elementorius galėjo atrodyti itin tinkamas. Būtent tokia lektūra ilgainiui ėmė juose vyrauti. Taigi pedagogikos pasaulietėjimas iš dalies sutampa su moters svarbos ugdant vaikus pripažinimu ir neraštingosios visuomenės dalies kaip tradicinės kultūros perdavėjų vertės išskėlimu. Beje, pedagogikos istorikas Rimantas Vaivada netgi yra išskyręs dvi tuometines mokyklos formas: a) motinų mokykla, b) daraktorių mokykla (2007: 14).

To meto pedagoginiuose projektuose ir sampratosose folkloras laikytas tautos dvasią atspindinčiu, tautinę sąmonę bei pilietiškumą formuojančiu menu. Tai įrodo ir J. Gabrio-Paršaičio knygelė *Jaunuomenės švietimas kitur ir pas mus*. Joje aktyviai diegiama tautinės mokyklos samprata, nuodugniai perpasakojama, kaip Danijos ūkininkams skirta mokykla tapo tautinė, ėmė skirti daug dėmesio dainoms, tautos istorijai, romantiniams praeities pasakojimams ir kitiems folkloro žanrams, menams, laisviems pokalbiams, glaudžiam mokinių ir mokytojų bendravimui (Gabrys 1906: 6–15). Knygelės autorius J. Gabrys-Paršaitis akcentavo pedagoginį principą: mokykla turi būti artima gyvenamajai aplinkai, vaikas joje turi jaustis lyg namie. Pageidautinas vadovėlių turinys taip pat turėtų tą principą atitikti – daugiausia pasakoti apie gimtųjų namų erdvę. Būtent tai ir matome daugumoje pasaulietinių elementorių (išsamiau žr. toliau): juose pateikiami pažintiniai, meniniai ar didaktiniai tekstai apie gyvūnus ir augalus, kuriuos vaikai gerai pažįsta, aprašomos gyvenimo scenelės, vaizduojančios vaikų ir tėvų bendravimą, kaimo vaiko kasdienybę,

arba folkloro kūriniai bei jų parafrazės. Žvelgiant iš šių dienų akivaizdu, kad folkloro naudojimas visiškai atitiko ideologinę pedagoginę tautinės mokyklos sampratą: siekta supažindinti vaikus su vietine kultūra, rodyti ją kaip gražią, teikiančią džiaugsmo, kaip gėrio šaltinį, skatinti savigarbą.

Nederėtų iš akių pamesti ir fakto, kad kai kurie pirmųjų pasaulietinių vadovėlių autoriai bei mūsų moderniosios pedagogikos kūrėjai buvo ir slaptųjų mokyklų mokytojai – daraktoriai. Jie labai iš arti matė kaimo vaikus, gerai pažino tradicinę kultūrą, tikėtina, pasitelkdavo tautosaką ugdydami net neturėdami pasaulietinių elementorių – tiesiog kaip priemonę bendrauti su vaikais. R. Vaivada mini bent keletą rašytojų, palikusių svarbų pėdsaką mūsų švietimo istorijoje: Motiejų Valančių, Vincą Kudirką, Mariją Pečkauskaitę-Šatrijos Raganą, Gabrielę Petkevičaitę-Bitę, Juliją Žymantienę-Žemaitę, Juozą Tumą-Vaižgantą (2007: 13). Be minimųjų, verta prisiminti ir vieną pirmųjų mūsų beletristų Liudviką Didžiulienę-Žmoną, taip pat daraktoriavusią, didelį būrį savų vaikų auginusią su tautosaka, vėliau – ir su savo kurta grožine literatūra. XX a. pradžioje rašytame referate „Tautos motinos“ ji taip pat akcentavo ypatingą motinų vaidmenį auginant žymius asmenis (Didžiulienė-Žmona 1996: 442, 454, 505).

Daraktoriaus – tautos budintojo – įvaizdžiu ir švietėjiška misija XIX a. viduryje itin rūpinosi žemaičių vyskupas Motiejus Valančius. Jis neparengė spaudai nė vieno elementoriaus, tačiau dvi jo knygos stipriai veikė pedagoginę to meto kultūrą. Pirmoje – *Vaikų knygelėje su abrozdėliais* (1868) – pateikta daug literatūrinės didaktinės prozos pavyzdžių vaikams, šie didaktiniai apsakymai vėliau daugybę kartų perspausdinti įvairiuose vadovėliuose. Kita to meto pedagogikai svarbi M. Valančiaus knyga buvo *Pasakojimas Antano Tretininko* (1891), sukomponuota tarsi atskirų epizodų apysaka apie slaptosios mokyklos mokytojo darbą: pasakojama apie jo santykius su kaimo bendruomene, perteikiamas tam tikras daraktorių mokyklos vaizdas, piešiamas pažangus, pozityvus tokio mokyklos pedagogo paveikslas (ValPAT). Šioje knygelėje tam tikrą dalį, nors ir ne itin didelę, sudaro tautosakiniai pasakojamieji kūriniai, pateikiami šalia biblinio pasakojimo bei romantinių istorijų apie lietuvių kovas su kryžiuočiais. M. Valančiaus sukurtas Antano Tretininko personažas vienodai brangina religinę, pasaulietinę, romantinę literatūrą ir folklorinį naratyvą. Pastarajam leidinyje suteikiamas aukštas statusas, tautosaka prilyginama edukacinei, religinei, moralinei, istorinei lektūrai. Čia pat plečiamas skaitančiosios visuomenės dalies suvokimas, kas leistina mokomajam leidiniui: greta kaip lygiavertčiai pateikiama išmonė, žaismė, šventojo apreiškimo liudijimai, pasaulietinės istorijos fragmentai, mokslo žinios. Kiekvieno pasakojimo, įrėminamo daraktoriaus ir vaikų bendravimo epizodais, pabaigoje užsimenama apie vaikų auditorijos reakciją. Antanui Tretininkui labai svarbu, ar jis seka įdomiai, ar vaikai įsimena pasakojimą, ar nori, ką išgirdę, perpasakoti namiškiams. Palankus, draugiškas daraktoriaus santykis su vaikais šioje knygoje įtvirtinamas kaip etinė pedagogo bendravimo su mokiniais norma.

Tad XIX a. antroje pusėje folklorinis naratyvas vis labiau siejamas ne tik su namų ugdymu, bet ir su mokykline lektūra, progresyvia moderniąja pedagogika. Tokia žiūra lietuvių pedagogikoje vyraus iki XX a. vidurio. Tarpukario mokyklos ideologai tautosaką laikys tautos sielos veidrodžiu, o žodinę tradiciją – aktualiausiu, patirtį gilinančiu diskursu. Štai J. Ambrazevičius–Brazaitis straipsnyje „Tautosaka mokykloje“ tarsi apibendrina jau ne pirmą dešimtmetį gyvuojantį požiūrį į tautosaką vadovėliuose: „[P]askutiniaisiais laikais tautosaka visur įvedama į mokyklas, į pradines, į vidurines, į aukštąsias. Sąmoningai stiprinamas susidomėjimas tautosaka. Kam gi?“ Ir čia pat pats atsako: per tautosaką pažįstama tautos siela, jos praeitis ir ateitis (Brazaitis 1982: 502–503). Jo manymu, žemesnėse klasėse tautosaka turi mokinių suartinti su tėviške ir Tėvyne, ji reikalinga ne analizuoti, bet kaip gyva mokomoji ir auklėjamoji medžiaga; čia pat pabrėžiama, kad ji turinti būti tinkamai atrinkta etiniu, tautiniu, estetiniu atžvilgiu (ten pat: 503–504).

Tiesa, šalia ideologinių priežasčių, lėmusių folkloro aktualinimą pedagoginėje literatūroje, minėtina ir tai, kad mažamečiams skirtos originalios autorinės kūrybos lietuvių kalba spaudos draudimo metais sukurta itin nedaug, o stokojant originaliosios grožinės literatūros vaikams, bet vis tiek siekiant kurti tautinę mokyklą, nieko kito ir nebuvo įmanoma įtraukti į mokomąją programą – tik folklorą. Pastarasis, atmieštas originalia kūryba, o dar dažniau – versta kitų kraštų elementorių lektūra, sudarė pradinukų mokomąjį turinį.

TAUTOSAKINIO DISKURSO PLĖTRA ELEMENTORIUOSE

Kaip yra rašiusi knygotyrininkė Aušra Navickienė, visą XVIII a. ir iš dalies XIX a. vienas populiariausių buvo elementorius *Mokslas skaitymo rašto lietuviško dėl mažų vaikų*, sulaukęs daugiau kaip 70 laidų ir įtvirtinęs gimtosios kalbos pasitelkimą mokantis. Jis buvo skirtas religinėms tiesoms perduoti ir papildytas tuo metu jau švietėjiškos dvasios nebeatitinkančiu eilėraščiu „Kalėdaitis dėl mažų vaikelių“ (Navickienė 1996: 63), kurį galima pavadinti rykštės panegirika ar ode fizinėms bausmėms. Savaiame suprantama, Švietimo epochos idealų siekiančių jaunųjų ugdytojų tokia lektūra nebegalėjo patenkinti. Nors per visą XIX a. netrūko panašių religinių elementorių pasiūlos, naujieji pradinio mokymo vadovėlių autoriai vis dažniau stengdavosi ne vien išmokyti vaikus skaityti, ne vien perduoti religines žinias, bet ir suteikti pasaulietinio mokslo žinių, sudominti raštu, literatūra, plėsti akiratį.

Sukant pedagogiką nuo elementoriaus–katekizmo prie pasaulietinio mokomojo leidinio, pirmu esminiu įvykiu reiktų laikyti Kajetono Nezabitausio elementoriaus *Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikų Žemaičių ir Lietuvos* pasirodymą 1824 metais. Pusę šio vadovėlio medžiagos sudaro vaiko artimosios aplinkos objektų aprašymas su pieštomis iliustracijomis (aprašytas ir iliustruotas 51 objektas), kitą

pusę – religinis tekstas. Toks naujoviškas medžiagos pateikimas atitiko tuo metu Europoje progresyvaus švietėjo J. H. Pestalozzio idėją, kad ugdant labai svarbus vaizdumas, taip pat Johanno Bernhardo Bazedowo bei Joachimo Heinricho Kampės mintis, jog į ugdymą svarbu įtraukti gamtos mokslų pradmenis bei mokyklą atskirti nuo bažnyčios (ten pat). Pristatydamas vaikui jo gyvenamąją aplinką, K. Nezabitauskis tenkinasi trumpučiais tektais, apimančiais gamtos pažintinę ir platesnio pobūdžio taikomąją informaciją, kasdienai svarbių daiktų, rakandų įvardijimą ir jų pritaikymo aprašymą. Kaip rašo M. Karčiauskienė, leidinys išsiskyrė iš kitų autorių elementorių: „Tokio didelio dėmesio žmonijos kultūros, gamtos vaizdams neskirs vėlesnių pradžiamokslų autoriai“ (2000: 22–23).

1824–ųjų elementoriaus leidime tautosakos mažai – vos kelios užuominos šalia kitos elementoriams būdingos informacijos: abėcėlė, vienskiemeniai, dviskiemeniai žodžiai, toliau pateikiami paveikslėliai su žodžiais ir išsamiais sąvokų paaiškinimais, pažintinė pasaulietinė, praktinė informacija, dar toliau – tikėjimo klausimai. Dėstant medžiagą ir formuojant skaitymo įgūdžius tautosaka dalyvauja sporadiškai. Pavyzdžiui, aprašydamas bites K. Nezabitauskis lygina jas su išmintingai sutvarkyta karalyste, apibūdindamas dalgį įterpia valiavimo fragmentą: „Valio dalgeli, pjausma šienelį“ (NezNM: [15]). Pasakodamas apie drobę nurodo, kad ši pagaminta iš linų, kurie folklorinėje tradicijoje apibūdinami sakant „Linas didžiausią kančią kent“, ir čia pat nusako ilgą technologinę linų apdirbimo grandinę (ten pat). Tačiau nauja, kad elementoriaus gale pateikiamas skyrelis „Teisybės, atsirandančios visokiose vietose Rašto švento, taipogi nekurie priežodžiai žemaičių“ – dviejų puslapių sąrašas su 53 lietuvių patarlėmis ir priežodžiais⁴. Nesunku pastebėti, kad religinių raštų fundamentalizmas čia supinamas su folkloriniu šmaikštumu, pavyzdžiui, pradedama teiginiais: „Pradžia visokio mokslo yra baimė Dievo“, „Klausyk vyresniųjų, jei nori, kad tavęs klausytų“, o pabaigoje jau cituojami liaudiški pasakymai: „Kaip ranka atėmė“, „Sauso nieks neklauso“, „Dangu su žeme sumišo“, „Suseks siūlas kamuolį“ (NezNM: [50–51]). Tiktų sakyti, kad tai pirmas toks tolerantiškas religinio ir folklorinio diskurso jungimas, išreiškiantis vertybinį ir religinės, ir liaudiškosios išminties sugretinimą, bet nė vienos nemenkinantis.

Kitas reikšmingas elementorius, priskiriamas naujajai elementorių kartai – S. Daukanto *Abėcėlė lietuvių-kalnėnų ir žemaičių kalbos* (1842). Po raidyno, skie-menavimo pratimų bei katekizmo, „Atsiduksėjimų“⁵ ir mišių teksto čia įdėtos „Pasakos“ (DAB: 43–47) – moraliniai pasakojimai apie sūnaus meilę tėvui, šeimos

4 Iš amžininkų K. Nezabitauskis išsiskyrė ne tik tuo, kad pirmą kartą elementoriuje pateikė patarlių, bet ir tuo, kad išspausdino pirmąjį Didžiosios Lietuvos lietuviškų knygų bibliografinį sąrašą, skirtą lietuvių jaunimui.

5 *Atsiduksėjimais* autorius vadina išplėtotus religinių apmąstymų tekstus, kuriuos skaitant esą galima gauti atlaidus.

vienybę, viliojimų ir melagysčių pragaištingumą, mokėjimą žmones vertinti pagal darbus, būtinybę valdyti įtūžį, paklusnumo ir atsidavimo vertę. Tai daugiausia pasakėčios ar į jas panašūs kūriniai. Tokį aniems laikams drąsų pasaulietinio žanro sugretinimą su religiniu diskursu galima aiškinti anuomet gana aukštu pasakėčių žanro statusu. Antai literatūrologė Dalia Dilytė yra akcentavusi, kad dar Martynas Liuteris siūlęs vakarais šalia Šventojo Rašto skaityti pasakėčias kaip papildomą ugdomąją priemonę (2014: 20). Gal panašiai bus mąstęs ir S. Daukantas. Po pasakėčių elementoriuje pateikiami trys patarlių skyreliai: „Dorybės patarlės“ – skirtos Dievui ir jo visagalybei pašlovinti, „Pirtyros patarlės“ ir „Veikimo patarlės“ – apie gyvenimišką išmintį. Du pastarieji patarlių skyreliai pasaulietiniai, išsiskiriantys liaudiška leksika ir tradicine kaimiška pasaulėjauta (DAb: 47–55). Sugretindamas religinę ir liaudišką aforistiką, S. Daukantas tarsi rodyte rodo, kad paprastų kaimo žmonių išmintį laiko vertinga ugdymo priemone. Kita vertus, nesunku pastebėti, kad elementoriaus turinys orientuotas ne į mažus vaikus, o į jau paaugusius ar suaugusius žmones, apeliuojama į brandžių žmonių protą ir patirtį bei gyvenimo aktualijas.

Kajetono Aleknavičiaus *Elementorius arba lengvas mokslas skaityti rašto švento* (1846), nors pasirodęs vėliau, kai kuriais atžvilgiais konservatyvesnis už pirmuosius, o dvasia artimesnis religiniams katekizmomams. Tikslinė auditorija – suaugę kaimiečiai, juos autorius siekia paskatinti mokyti vaikus rašto ir elgesio kultūros. Išprusimas ir dora jam siejasi išskirtinai su rašto kultūra, krikščionyste bei apšvieta, bet ne su kaimiškąja tradicija. Dėl to jo elementoriuje folkloras netgi vertinamas neigiamai. Rašydamas „kalbesius“, kuriuose vaizduoja kaimo žmonių pokalbius ir personažams – paprastiems žmonėms – į lūpas įdeda savo nuomonę, autorius pasitelkia dialogą, propaguoja naujovišką vaikų mokymą namuose ir aiškina, kaip imtis tokios iniciatyvos, kaip ūkininkams susitelkti ir samdyti daraktorius, kaip pastariesiems dirbti su vaikais, kokius įgūdžius diegti ugdytiniams. K. Aleknavičius necituoja patarlių, nepasitelkia folkloro ir apskritai brėžia aiškią opoziciją: tik raštingi ir dievobaimingi vaikai yra dori ir išprusę, kiti esti apsileidę, nepagarbūs; jo nuomone, tik rašto ir tikėjimo mokymas yra vertingos ugdymo priemonės. Kaimiškąją folklorinę žinią jis gan aktyviai kritikuoja. Dialoguose su kaupu kliūva prietarų ir liaudies magijos gerbėjams (AIEI: 24–26): „Juokingi žmonės, visur ieško ženklų, reikale klausia čigonus, ubagus; apsirgę važiuoja per burtinykus, bobas žiniuones: patamsy šviesos ieško“ (AIEI: 26). Siekiama įrodyti, kad „mokančių skaityt gyvenimas yra išmintingesnis, apsiėjimai skaistesnieji, draugystei žmonių naudingesnieji“ (AIEI: 27–28). Jis neromantizuoja ir praeities laikų, kai žmonės buvę pagonys; piktinasi, kad praeityje „[v]ieni garbino saulę, kiti – mėnesį, tretį – žvaigždes, galvijus, bestijas“ (AIEI: 15). Visas visuomenės prusinimo ir dorinimo viltis K. Aleknavičius deda į didaktinę ir švietėjišką lektūrą. Antai viename iš dia-

logų jo personažai kalbasi apie naujas skaitymo tradicijas; Kirpus sako Spuogiui: „Atmeni, kūmas, per visas tris dienas Velykų, popiet pas mane pramainiui skaitėm knygą Jono iš Svisločiaus⁶, kurioj mokslo gražaus ir juoko kiek reikia gana; vaikai mano pagal tos knygos apvynius sodina, obelis čiepija; iš aitvarų, burtinykų juokiasi“ (AIEI: 28). Čia pat priduria: „Mokykit vaikus, vaikai tėvams perskaitys knygų, pagiedos rožančių, giesmes šventas, už dūšias numirusių tėvų savo pasimels.“ Aki-vaizdu, kad vaizduodamas kaimo žmones K. Aleknavičius menkina vyresnės kartos autoritetą: jo manymu, vaikai, mokėdami skaityti, bus išmintingesni nei dabartiniai suaugusieji ir galės patys pasirūpinti savo bei artimųjų dvasinėmis reikmėmis. Žinančiųjų autoritetas nuo kaimo vyresniųjų pamažu perkeliamas raštingiesiems. Vyresnei kartai nurodoma: „[S]enus daiktus sau palikę, vaikams naujus atrasis“ (AIEI: 36). Bene vienintelis folkloro intarpas elementoriuje – vestuvinė oracija tradicinių vestuvių epizode (AIEI: 58).

Nuo amžiaus vidurio tautosaka elementoriuose naudojama vis įvairiau. Ją pradėdama cituoti ne tik dėl turinio, bet ir kaip specifinių privalumų turinčią didaktinę priemonę. Antai Juozo Didinskio elementoriuje *Mokslas lietuviško skaitymo ir katechizmas* (1852), priešingai nei ankstesniuose, katekizmas pateikiamas ne iškart po skiemenavimo, bet po moralistinio–didaktinio pobūdžio suskiemenuotų aforizmų, patarlių. Jie čia matomi kaip skaitymo pratyboms tinkamų žanrų tekstai. Jų stabili leksinė, sintaksinė, kai kada ir poetinė forma, dėl kurios vaikai galėjo atmintinai mokėti aforizmus, patarles, pasitelkiama kaip priemonė, galinti palengvinti mokymąsi skaityti. Tradicinių patarlių perfrazavimu, sekimu galima laikyti šiuos elementoriuje skelbiamus pasakymus: „Kas jaunystėje dykauja, tas senatvėje žebrovoja“, „Visokia pradžia yra sunki“, „Tikrą prietelį bėdoje pažįsi“, „Tyla – gera byla“, „Nameliai šiaudais dengti, kur yra sutikimas ir linksmybė, geresni už palocius, kur verkia“, „Yra cnata ant cnatų laikyti liežuvį už dantų“ (DidM: 8–12). Šiame elementoriuje tautosaka neišskiriama kaip raštui priešinga kūryba – ji greičiau laikoma panašia į didaktinę religinę lektūrą, artima turiniu.

Dar įdomiau tautosaka naudojama Mikalojaus Akelaičio knygoje *Lamentorius arba pradžia mokslo sudėta mažiems vaikeliams* (1860). Ji, kaip nurodyta pavadinime, skirta mažiems vaikams. Ir išties tiek religinė, tiek pasaulietinė elementoriaus dalys pateikiamos kaip mokymas per klausimus ir atsakymus, o tai patogu ir aišku mažamečiams. Po raidyno, skiemenavimo ir religinių tiesų bei maldų pateikiamas ilgokas skyrius „Išmintys ūkininkų sudėtos per senelius“, jame dėstoma, kas yra doras ūkininkas ir kaimo bendruomenės žmogus, aiškinama, kaip siekti sėkmės ūkininkaujant. Įdomu, kad pasaulietinė dalis, einanti po katekizmo tiesų, stiliumi, retorika ir minties formulavimo būdais tarsi mėgdžioja katekizmo tiesų pateikimą,

6 Turima galvoje populiaris XIX a. kunigo Juozapo Rupeikos į lietuvių kalbą išversta Jano Chodzko didaktinė apysaka *Jonas iz Szwisloczes krominikas wędrowois* (1823).

tik, priešingai nei religiniame diskurse, kalbama ne apie dvasinius, bet apie ūkiškus dalykus. Jau pati pasaulietinio teksto pradžia nurodo, kad žemdirbių luomo reikalai – svarbus ir vertintinas dalykas, o tokie paprasti klausimai kaip dirvos gerinimas, ūkininkų bendradarbiavimas, šeimos santykiai, kaimynų nuosavybės ribų pažeidimai yra labai aktualūs ir žinotini. Šioje pasaulietinėje elementoriaus dalyje M. Akelaitis, priešingai nei K. Aleknavičius, daug išminties žodžių įdeda į lūpas ir senajai kartai, taip tradicinės kaimo bendruomenės vyresniesiems tarsi suteikdamas autoriteto balsą. Tačiau netikslu būtų teigti, kad autorius cituoja autentišką folklorinę medžiagą: jo pateikiamos citatos greičiau laikytinos folkloro imitacijomis ar parafrazėmis. M. Akelaitis kuria aforizmus ir pamokančius dvielius ar ketureilius, neva perteikiančius senolių išmintį, nors išties šiuose vaizdinguose eiliuotuose intarpuose sąmoningai jungiamas religinis, pasaulietinis literatūrinis didaktizmas ir folkloriniai posakiai. Žinoma, tuo metu, kai M. Akelaitis rašo elementorių, visuomenėje jau yra paplitusios literatūrinės kilmės didaktinės dainos, kuriomis remdamasis, tikėtina, eiliuoja ir elementoriaus autorius. Tarsi kokios didaktinių dainų ištraukos nuskamba frazės: „Kas čionai sėja, javus augina, Tas sau pas Dievą meilę gamina“ (AkEl: 45), „Kas tinginys, slinkius, nedoriai gyvena, To dūšėlę velnias į peklą gabena“ (AkEl: 46), „Be mėšlelio Nebus grūdelio“ (AkEl: 47), „Arielka svai-gina, Žmogelį žudina“ (AkEl: 52). Kai kurios M. Akelaičio mintys skamba kaip pamokslų ištraukos ar didaktinio pasakojimo apibendrinimai: „Dėl Dievo ir savo stalo Žmogus lauką valo“ (AkEl: 44), „Tų namų puode nevirš lašinėliai, Kur pačiais pelais šerti gyvulėliai“ (AkEl: 47), „Kaip gieda paukščiai, taip gysta paukšteliai, Kaip tu tėvamus, taip ir tau vaikeliai“ (AkEl: 55). Eiliuotuose intarpuose tarsi susijungia folklorinė ir knyginė didaktika. Sklandi literatūrinių aforizmų forma greičiausiai pasirenkama tikintis, kad jie galėtų prigyti kasdienėje vartosenoje.

Savita išimtis iš to meto elementorių gausos – Jono Šliūpo ir Liudmilos Malinauskaitės–Eglės *Abėcėlė ir taip mokintuvė dėl vaikų* (1886). Čia visų pirma pateikiami pasaulietiniai moralistiniai tekstai vaikams ugdyti („Apsakai“) ir gamtamokslinis požiūris į pasaulį („Iš gamtos“), tik paskui katekizmas. Autoriai renkasi racionaliai aiškinti gamtos reiškinius, nepalieka vietos jokiems to meto folklorinėje tradicijoje įsitvirtinusiems prietarams ar romantiniam pasaulėvaizdžiui. Tikėtina, elementoriaus turinys kai kada galėjo gan stipriai stebinti ir šokiruoti tradicinės mąstysenos žmones, pasaulį suprantančius, kaip jiems buvo įprasta. Patys autoriai tai numano ir pabrėžia savo požiūrio naujumą. Tautosakai čia vietos nėra. Antai aprašomas perkūnas – „didelė elektrinė kibirkštis“, čia pat moksliskai traktuojamas perkūno kirvelių susidarymas:

Kibirkštis perkūno labai yra stipri: truškina sienas, suskaldo medžius, uždega trobas, užmuša žmones ir gyvuolius, sutirpina juk ir smiltį į ilgus vamzdelius, kuriuos vadina

perkūno kulkomis arba perkūno kirviais; tie, kurie to nežino, sako, kad perkūno kirviai drauge su perkūnu nukrinta (ŠMAB: 50).

Amžių sandūroje pasirodo elementorių, kuriuose tautosakos pasitelkiama itin daug ir ji naudojama tikslingai, išradingai, naujai. Visų pirma minėtinas Antano Krikščiukaičio–Aišbės *Naujas elementorius. Vaikams dovanėlė* (1895). Šiame ir daugumoje vėlesnių elementorių pristačius abėcėlę pateikiamos skaitymo pratybos su frazėmis, žodžių junginiais. Tarp pastarųjų jau pasitaiko trumpųjų folkloro kūrinų ar jų nuotrupų. Būdinga, kad būtent tautosakos tekstai išskiriami didesniu, išraiškingu šriftu, kyla išpūdis, lyg jie puslapyje būtų svarbesni ar skirti mokytis dailios rašties. Tolesniuose puslapiuose trumpieji tautosakos žanrai kai kada ima dominuoti kitų tekstukų atžvilgiu. Vis daugiau vietos užima patarlės ir mįslės. Pedagoginiu požiūriu tautosaka gana įvairi. Kai kurios patarlės skamba gan griežtai ir moralizuojamai: „Kaip padarysi, tada pasigirsi. Kaip pabaigsi, tada pasilsėsi“ (AišbEL: 30), tačiau čia pat įdedama ir vaikų tautosakos – pavyzdžiui, pravardžiavimas „Ieva ganė karves. Suleido į pievą. Ieva Ieva, neganyk po pievą!“ (AišbEL: 25), vaikų ratelio nuotrupa „Lėkčiau lėkčiau, kad galėčiau, Gandro sparnus kad turėčiau“ (AišbEL: 28), žaisminga vaikų daina „Du gaideliu“ (AišbEL: 34), net anekdotas apie ežį ir arklį (AišbEL: 32).

Vis dėlto mitologinių sakmių, stebuklinių pasakų, religinių legendų elementoriuje nerasime – dominuoja pasakėčios ir šiaip trumpi prozos tekstukai. Folklorinių siužetų reta. Jie nuotaikingi, skirti ūpui pakelti: etiologinė saktmė žaismingai paaiškina, kodėl šunys vienas kitą apuosto, juokų pasaka pajuokia kvailio elgesį (AišbEL: 33), pasaka apie pilkį beuodegį leidžia žavėtis žmogaus sumanumu (AišbEL: 36), o pasakoje „Ežys eina lenktynių su lokiu“ (AišbEL: 41–42) pateisinamas mažo žvėrelio gudrumas rungiantis su galingu lokiu. Nors vengiama suaugusiųjų gyvenimo aktualijų, pasakėčios ir kai kurie vaikams skirti prozos tekstai pasaulį rodo jau iš suaugusiųjų perspektyvos: čia atsiranda ir ironiškas pasakojimas, kaip lapė tetervinui praneša apie neva priimtą įsakymą, „kad ant visos žemės būtų meilė ir sutikimas“ (AišbEL: 40–41). Elementoriuje pateikiamas itin populiarus pedagoginėje tų laikų lektūroje priežodžio „Ar tą, ar kitą pirštą įsipjauji – vis teip lygiai skauda“ paaiškinimas (AišbEL: 33). Tad A. Krikščiukaičio elementoriuje tautosaka tiek kiekybiškai, tiek kokybiškai užima labai svarbią vietą. 1891 m. šis elementorius laimėjo liberalaus mėnesinio laikraščio *Varpas* paskelbtą elementorių konkursą. Komisijos nurodyti privalumai: elementorius moko sąmoningai skaityti, jame remiamasi įvairiais mokymo metodais, kuriuos gali taikyti ir tėvai, yra patrauklaus turinio ir formos, nedidelis, naujoviško raidyno (Karčiauskienė 2000: 32).

Kitas reikšmingas to meto leidinys – Povilo Višinskio *Elementorius arba skaitymo ir rašymo mokslas* (1905). Nors Lietuvoje jis išspausdintas jau panaikinus

spaudos lotyniškuoju raidynu draudimą, lietuvių kalba kaip mokomasis dalykas tuo metu mokyklose dar nebuvo įteisinta. Elementorių P. Višinskis pirmiausia skyrė mokyti šeimoje bei daraktorių mokyklose. Tokiu mokymu jis domėjosi, pats daraktoriavo, aptardavo nelegalaus mokymo problemas su žinomais to meto Lietuvos švietėjais (ypač rašytojomis Julija Žymantiene-Žemaite ir Marija Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana). Ši elementorių pradinėms mokykloms rekomendavo 1905 m. įvykęs antrasis Lietuvių mokytojų sąjungos suvažiavimas, Jono Jablonskio parengta žemesniųjų mokyklų lietuvių kalbos programa. Tai buvęs vienas geriausių spaudos atgavimo laikotarpio vadovėlių Lietuvoje, naudotas net iki 1919 m. (Karčiauskienė 2000: 33). Jo įvadiniame skyriuje „Tėvams ir mokytojams patarimai“ deklaruojama sąmoninga nuostata pateikti pasaulietinį turinį: maldų ir giesmių nededama, nes Lietuvoje esančios kelios religijos, o mokslas turįs vienyti skirtingų konfesijų žmones. Taip pat nusakomi esminiai mažamečių mokymo principai: dėstyti palengva, neskubant, atsižvelgiant į mažamečių suvokimo galimybes (VišEl: 5–7).

Galima sakyti, kad šio elementoriaus pasaulėvaizdis – folklorinis. Nuo leidinio vidurio tautosaka nusveria kitokio turinio tekstus – tautosakos tiek daug ir ji tokia įvairi, kad vaikas tarsi panardinamas į folklorinės vaizduotės pasaulį. Žinoma, daugiausia vėl priskaičiuotume patarlių, priežodžių ir mįslių, bet apstu ir kitų žanrų mažamečių folkloro kūriniių citatų ar parafrazių: „Virė pelelė košelė“ (VišEl: 27), „Suko lizdą pelėda“, „Zuikelio ausys stačios, akys plačios, dantys kaip vargonai“ (VišEl: 34), „Saulelė, motinytė vakaran, vakaran! Mažieji vaikeliai patalan, patalan“ (VišEl: 38). Bene pirmą kartą pacituojamoms nuobodžio pasakos: „Buvo katinėlis rainas rainas, o jo uodegėlė dar rainesnė, ar graži mano pasaka?“, „Pasakyti pasakėlė? Šunelis rūkė pypkelę. Šoko kibirkštėlė, svilino šunelį. Pūkšt pabėgo pasakėlė“ (VišEl: 38). Pateikti keli garsų pamėgdžiojimai: „Šeimyna kula žirnius: cupu, lupu, lupu, cupu!“ (VišEl: 35), „Pempė sako: klyvis, klyvis! Kas iš manęs pasidivys? Kiaušinėlius dėsiu, Vaikelius perėsiu!“ (VišEl: 41). Rasime net greitakalbių („Bliūde pluta plūdur“ VišEl: 38), kumuliatyvinių dainų („Ožka riešutuose“ VišEl: 48–49, „Tarnavau vergavau pas poną“ VišEl: 55), pasakėčių, vieną kitą vaišių ar jaunimo dainą, sakmę, pasaką apie gyvūnus. Tam tikram folklorinės tradicijos paribiui tikriausiai priskirtinos ir humoristinės vietovardžių etimologijos: „Kurtuvėnuose neradau kurtų. Kuršėnuose – nė vieno kuršininko. Šaukėnuose niekas nešūkajau [...]“ (VišEl: 49). Tik pora paskutinių elementoriaus puslapių skirti istorinei-patriotinei tematikai (minimi Lietuvos miestai, svarbiausi kunigaikščiai), tačiau pats folklorinis naratyvas tarytum piršte perša mintį, kad gimtasis kraštas – didžiausia vertybė. Šiaip, žiūrint į medžiagos pateikimo struktūrą, matyti puslapis po puslapio pasikartojantys dėsningumai: trumpas pasakojimas (sakmė ar pasakėčia), po jo pateikiama liaudies daina ar jos ištrauka, vėliau – patarlė, mįslė.

Vertinant turinio požiūriu akivaizdu, kad elementoriaus autoriaus siekta perteikti kuo etiškesnes moralines vertybes ir diegti bendrystės, solidarumo idėjas. Elementorių baigia palinkėjimas:

Juo daugiau skaitysi, juo daugiau žinosi, ir sau, ir kitiems galėsi daugiau gero padaryti. Daryk kitiems gera, nepavydėk. Kiti, tave mylėdami, tau gera darys, tada visiems lengviau ir geriau bus gyventi ant svieto (VišEl: 61).

Tad tautosakinis turinys matomas kaip tam tikras moralinis pagrindas, galintis prisidėti ugdant dorą žmogų. Ir išties tautosaka atrinkta taip, kad perteiktų aktualias gyvenimo maksimas („Kas tau malonu, ir kitam daryk“ VišEl: 29; „Netingėk, tai galėsi be vargo gyventi“ VišEl: 31), kartu tekstai vaikams gana lengvai suprantami – tarsi iš kasdienių stebėjimų, bet ir turintys perkeltinę reikšmę (pavyzdžiui, patarlės: „Genys margas, svietas dar margesnis“ VišEl: 31; „Pupa ne grūdas, ožka ne galvijas“ VišEl: 36; „Alkanam sausa duona už medų gardesnė“ VišEl: 38). Elementoriuje liaudies dainomis mokoma švelnumo, o sakmėmis ir pasakomis – teisybės, kai kada išradingumo, gudrumo; pasakėčiose apstu gyvenimiškos išminties. Visa tai turėjo aktyviai kreipti vaiką stebėti aplinką, mokyti panirti į aliuzijų, metaforinių atitikmenų paieškas, pasiduoti estetiniam išgyvenimui, puoselėti jautrumą aplinkai⁷. Folkloras ne mažiau aktualus ir kiek vėliau P. Višinskio išleistame *Mažame elementoriuje arba Skaitymo ir rašymo moksle* (1908). Autorius įtvirtino folklorinį naratyvą kaip aktualiausią, tinkamiausią mažamečių ugdymui.

Tiesa, tuo pat metu išlieka paklausūs ir katalikiški elementoriai. Amžių sandūroje pasirodo ir keletas elementorių, kuriuose po abėcėlės, skaitymo pratybų pateikiami tiek tautosakos, tiek ir religiniai tekstai. Minėtini: *Naujas lamentorius su abrozėliais* (NL), Kazimiero Strazdo *Naujas ir senas elementorius* (StrEl), Juozapo Ambraziejaus *Elementorius su paveikslais, poteriais, katalikiškais katekizmais ir ministranturu...* (AmbrEl). Kaip nurodo pedagogikos tyrėjas Klemensas Simaška, XIX a. antroje pusėje vienas populiariausių buvęs Motiejaus Brundzos *Lamentorius lietuviškas dėl mažų vaikų* (1963: 106). Tačiau kuo toliau, tuo daugiau buvo leidžiama pasaulietinių elementorių, pateikiančių vien pasaulietinę prozą ir folklorą. Iki 1918 m. daug tautosakos žanrų naudojama Antano Smilgos (SmPr), Juozo Damijonaičio (DamPr), Petro Mikolainio (MikVD), Petro Bendoriaus (BenVŽ), Ksavero Vanagėlio (VanD), Klemenso Skabeikos (SkKSR, SkPŽ), Augustino Jakučionio (JakKŠ) ir Bičių slapyvardžiu pasirašiusio autoriaus (BitEl) elementoriuose.

7 Nors P. Višinskio elementoriaus turinys ir šių dienų žvilgsniu atrodo labai gerai pritaikytas mažiems vaikams, vienas kitas tekstas šiandien į vadovėlius tikriausiai nepatektų: turbūt atsakykume poros nuotaikingų vaišių dainų („Ar sėt, ar nesėt avižėlių bosą“, „Iš miežio grūdo pasidarė alus“), prasivardžiavimo.

Šiuose leidiniuose kai kas perimama iš ankstesnių elementorių rengimo principų: į skaitymo pratybas įterpiami trumpi tautosakos tekstai, naudojami įvairūs vaikų folkloro žanrai, iš kurių populiariausi, kaip ir anksčiau, išlieka pasakėčios, patarlės, mįslės, vis daugėja liaudies dainų ar jų stilizacijų. Pasakų, ypač stebuklinių, itin reta ir jos dažniausiai pateikiamos tik fragmentais. Matyt, tautosakoje stengiamasi ieškoti racionalumo, objektyvumo, gyvenimiškos išminties pradų, o fantazijos, mistiškumo, baimingumo žadinimas laikomas neteiktinu. Dėmesys apibendrinimui ypač akivaizdus, kai elementoriuose naudojamos patarlės. Jos dažnai atsiduria po trumpų prozos tekstelių ir tarsi apibendrina jų turinį, padeda išryškinti svarbiausią mintį. Tai ypač būdinga J. Ambrazejaus elementoriui (AmbrEl). Kitas to meto elementorių savitumas: autoriai vis laisviau naudojami tautosakine medžiaga ir ryžtasi improvizuoti pagal folklorinį pavyzdį. Antai K. Strazdo elementorių baigia liaudies daina su originaliu kreipinio į Dievą motyvu, kurio nerasime folklorinėje tradicijoje (StrEl: 30), J. Damijonaitis sugalvoja kūrybiškai išplėtoti mįslę (DamPr: 88–89), Bitės perkuria sakmę apie žmogaus laimę, kreipdamos kūrinio idėją pozityvistinio mąstymo link (BitEl: 34), P. Mikolainis sumąsto perkurti pasakėčią apie varną, lapę ir sūrį, kurios heroje tampa raštinga varna, nepasiduodanti gudrioms lapės vilionėms:

Medyje ant šakos tupėjo varna, snape laikydama šmotą sūrio. Lapė, suuodusi sūrio kvapsnį, atbėgo pas medį ir žiūrėdama į varną tarė:

– Aš gerai žinau, jog tu turi puikų balsą; ar nepadainuotum nors trumpą dainelę?

Varna, supratusi lapės gudrumą, pirma sulesė sūrį, o paskui atsakė:

– Ar tu esi ta pati lapė, apie kurią rašo pasakose?

– Teip, ta pati.

– Ar turi brolių?

– Turiu.

– Tai pasakyk jam, jog tu esi paika lapė. Dabar visai nėra kvailų varnų, kaip kitąsyk būdavo. Dabar mes visos, varnos, mokam skaityt ir rašyt, ir gudriosios lapės daugiau mūs neprigaus (MikVD: 60).

Tokių perkūrimų elementoriuose ne taip reta, dalis atsiradę iš poreikio sutrumpinti tekstą, bet dažniau – iš noro idėjiškai koreguoti folkloro kūrinius, papildyti juos naujiems laikams aktualiais prasminiais akcentais: aukštinti atjautą, gailėstinumą, kelti švietimo vertę, darbštumą, racionalumą, pozityvumą.

Tiesa, kokią pedagoginę–didaktinę vertę kiekvienam žanrui skyrė patys elementorių autoriai, ne visada lengva pasakyti. Vadovėlių įvaduose tas klausimas nekonkretintas, o užduočių, žanrų pristatymų, apibrėžimų, suformuluotų mokiniams, juose taip pat nėra. Matyt, būdavo pasitikima pedagogo gebėjimais mokyti,

elementorius tik teikdavo medžiagą. Vis dėlto iš jos komponavimo principų aiškėtų, kad tautosaka buvo naudojama įvairiai: 1) kaip estetinis-pramoginis papildymas pažintinei informacijai; 2) kaip apibendrinamasis pavyzdys po prozos tekstų (patarlės); 3) kaip švelnius jausmus ir atjautą puoselėjantis pavyzdys – tam dažniausiai naudotos dainos, priskirtinos vaikų, jaunimo, šeimos, našlaičių teminėms grupėms; 4) kaip žaidimas, pramoga (ratelių, žaidimų, greitakalbių citavimas); 5) kaip vaizdingos kalbos pavyzdys (patarlės, priežodžiai); 6) kaip proto mankšta (mįslės)⁸. Elementoriuose nėra ilgų, slogių karinių dainų, baisių sakmių ar pasakų siužetų – nieko, kas keltų baimę, šokiruotų, gąsdintų⁹. Šiokia tokia išimtis būtų pasakėčių siužetai: juose netrūksta gyvenimo rūstumo pavyzdžių, tik šis slepiamas po alegorijos skraiste; visuotiniai proziški žmonių gyvenimo dėsniai čia susmulkinami iki vienetinio gyvūno poelgio, atvejo aprašymo.

Šalia siaurai didaktinių tikslų, vadovėlių autoriai neabejotinai buvo išvelgę ir idėjinę tautosakos vertę ugdant. Nors neatmestina, kad amžių sandūroje, galbūt ir vėliau dauguma vaikų pirmiausia mokydavosi skaityti iš maldaknygės, vis dėlto vadovėliai, ypač pasaulietiniai, kūrė visai naują santykį su tekstu ir knyga. Bičių elementoriuje randame scenelę, kur vaikas, grįžęs iš mokyklos ir radęs dirbančią mamą, pasisiūlo iš knygos paskaityti pasaką (BitEl: 33). Jei scenelę vertinsime simboliškai, lyg kokį epochos atspindį, bus akivaizdu, kad tradicijos autoriteto balsą iš tėvų čia perima rašto kultūra ir jaunoji karta. Scena iš dalies primena ankstesnei kartai diegtą S. L. Kušeliausko švietimo programą, tik jo elementoriuje vaikas kunigo palieptas skaito evangeliją, kad pasirodytų doras ir tikėtusi būti išganytas, o XX a. pradžios elementoriuje vaikas savo noru skaito pasaką, kad palinksmintų artimiausią žmogų.

Šis XIX a. ir XX a. literatūrinių vaizdelių sugretinimas akivaizdžiai parodo, kad per šimtmetį, net leidybą gožiant draudimui spausdinti lotyniškaisiais rašmenimis, knyga bei nuolat augantis raštingumas leido visuomenėje, šeimoje pakeisti galios, autoriteto pusiausvyrą – vis daugiau teisių pamažu įgijo išsimokslinimas, progresyvus mąstymas, jaunuomenė. Tačiau tuo pat metu tautosakos įliejimas į pedagoginį diskursą padėjo išsaugoti beraščių tėvų autoritetą, tautinį orumą, pateikti tradiciją

8 J. Gabrys-Paršaitis *Lietuvių literatūros apžvalgoje* apie smulkiosios tautosakos vertę rašė: „Patarlėse atsispindi žmonių pažiūros į gyvenimą, visa jų filosofija trumpais aforizmais išreikšta, mįslės gi – tai proto ir sąmoningumo žaislai“ (1913: 50).

9 Čia nenorima pasakyti, kad pasakos to meto kultūrininkų būtų buvusios išvis ignoruojamos kaip nepedagogiškos, – anaipol. Jų beveik nerandame elementoriuose, tačiau vyresniųjų klasių skaitiniuose pasakų yra. Žr.: *Lietuvių pasakos. Vaikų rinkinys*, [redagavo Jonas Jablonskis], Vilnius, 1905; *Skaitymo knyga mažiems ir dideliems. Išrinkieji raštai mūsų raštininkų su jų biografijomis ir paveikslais*, sutaisė J. Gabrys, Tilžėje, 1908; *Skaitymų knyga lietuvių kalbos pamokoms*, suruošė P. Klimas, Vilnius, 1916; *Vargo mokyklai* 1, būrelio mokytojų rinkinys kalbos mokslo reikalui, Petrapilis, 1916.

kaip universalią vertybę. Tikriausiai teisinga būtų teigti, kad XX a. pradžioje vaikams atrinkta etaloninė tautosaka laikoma vertinga visiems. Tautosakos perkėlimas į mokomąją knygą ją tarsi sutaurino.

APIBENDRINANT

Tiriamuoju laikotarpiu išaugo tautosakos vaidmuo pedagoginėje literatūroje. XIX a. pradžioje buvo ryškesnė tendencija tėvus ir vaikus raginti mokytis rašto, priartinančio prie Dievo meilės ir dievobaimingumo, pasitikėti Katalikų bažnyčios autoritetais, o štai XIX a. – XX a. sandūros elementoriuose ėmė vyrauti kita žiūra: romantiškai ir tautiškai nusiteikę autoriai vaiko ugdymą pirmiausia siejo su dėmesingu namiškių auginimu, meile, vaikų smalsumo žadinimu ir smalsumo tenkinimu, linksminimu. Pasitikėta tradicinio šeimyninio vaikų ugdymo principais, juose išvelgta daug pranašumų. Tokius pokyčius iš dalies veikė bendros humanistinės europinės to meto pedagogikos raidos tendencijos, tačiau folkloro populiarėjimą lėmė dar ir nacionalinės vaikų literatūros skurdumas bei specifinis elementorių uždavinys – lengvai išmokyti mažamečius rašto. Tam folkloras, gerai pažįstama ir nesunkiai įsimenama medžiaga, buvo itin parankus.

Mąstant, kodėl daraktorių mokyklai skirti elementoriai taip sušvelnėja ir sufolklorėja, dar galima daryti prielaidą, kad jie naudoti namuose ir skirti mišriai – berniukų ir mergaičių – auditorijai. Daraktorių mokyklą lankė gan daug mergaičių, tad neatmestina, kad joms, būsimosioms motinoms, elementorių autoriai buvo numatę išskirtinę misiją – auginti raštingą jaunąją kartą. Tuo galėtume paaiškinti, kodėl elementoriuose labai mažai tikslųjų mokslų, egzotiškų geografijos žinių, mažai pasakojimų apie istoriją ir didvyrius. Viskas susiję su namais, gamtine aplinka, kasdieniais poreikiais. Tikriausiai nebus klaida teigti, kad daraktorių mokyklai skirti lietuviškieji elementoriai folklorą, ypač vaikų žanrus, panaudojo mokyklinio ugdymo turiniui humanizuoti ir feminizuoti, o gal iš dalies ir valstietijos socialinio sluoksnio sėslumui, konservatyvumui formuoti.

Per šimtmetį labai pakito ir elementoriuose pasitelkiamos tautosakos pobūdis. Iš pradžių tai buvo pagal amžių nediferencijuojamos patarlės, priežodžiai, pasakėčios, o ilgainiui vis aktualesnis tapo būtent mažamečiams pritaikytas folkloras – vaikų dainos, mįslės, rateliai, greitakalbės, paukščių ir darbo garsų pamėgdžiojimai, pasakos be galo, gyvulinės pasakos. Vis dėlto tiriamuoju laikotarpiu išliko pora pastovių nuostatų: elementorių autoriai vengė kalbėti apie magiją ir mistiką (nerasime sakmių apie laumes, raganas ir velnius, nebus ir pasakų ar legendų apie stebuklus, užkalbėjimų, pagoniškojo tikėjimo maldelių, tradicinių būrimų), neigiamai vertino prietarus, neįtraukė į elementorius akivaizdžiai žiaurių ar gąsdinančių siužetų, smurto scenų ar folkloro su patyčių motyvais. Tautosaka buvo atrenkama taip, kad

neprieštarautų pozityvistinei esamo laiko dvasiai ir krikščioniškosioms moralinėms vertybėms. Vengta ilgesnių tekstų – pasakų, legendų.

Kiti pasaulietiniai tekstai su tautosakiniais paprastai buvo derinami taip, kad vieni paremtų ir papildytų kitų turinį ar didaktinę intenciją. Vis dėlto kai kur tautosakos turinys elementorių autoriams atrodydavo nepakankamas: tik iš anuomet negausios autorinės kūrybos aruodo buvo atrenkami patriotinės, pilietinės tematikos tekstai – tradicinėje tautosakoje šios tematikos kūrinių trūko. Kita vertus, to meto elementoriuose būtent tautosaka sutvarko estetinę pagavą, šviesiomis emocijomis ir žaisme. Galima sakyti, kad XIX a. pabaigoje tautosakos naudojimas tapo vienu svarbiausių pedagoginių elementorių principų. Žodinė liaudies kūryba kartu su pasaulietiniais prozos tekstais mokė vaikus etiško santykio su aplinkiniais, atjautos, dėmesingumo.

Tiesa, liaudies pedagogikos ir religinės literatūros didaktikos virsmas vienu mokumu diskursu būtų vertas atskiro išsamaus tyrimo. Šiandien jau labai sunku iširti, kokios didaktinės, pedagoginės intencijos buvo būdingos senojo klodo folklorinei kūrybai, gyvavusiai iki rašto kultūros. To meto tautosakoje daug ir tokių kūrinių, kurių nepavadintume nei pedagogiškais, nei etiškais, tad, suprantama, vadovėliuose neišvengta kaimiškojo gyvenimo vaizdo ar žemojo sluoksniu kasdienybės idealizavimo, tautosakinės tradicijos kanonizavimo ir suplakimo su didaktiniu, moralistiniu ar idiliniu literatūriniu diskursu. Tačiau žvelgiant retrospektyviai akivaizdu: per šimtmetį elementoriuose sunkiasvorį dogmatiškumą pakeitė vaizdingi liaudies kalbos perlai, painingą religinių raštų kalbą – kasdienę šnekamoji, rūstų moralizavimą dėl poreikio rūpintis pomirtiniu gyvenimu – apeliavimas į užuojautą pasakojant apie kasdienes situacijas, o religinius vaizdinius – kasdienės aplinkos vaizdai. Elementoriai turiniu ir forma priartėjo prie vaiko, jo poreikių ir suvokimo galimybių.

Šiandien, mąstydami apie tautosakos panaudojimą pradinių mokyklų vadovėliuose, ugdymo programose, susiduriame su stipriai kitokia situacija. Daugumos vaikų gyvenime senoji tautosaka nebėra gaunama su mamos pienu, ji natūraliai nebeišauga iš gamtovaizdžio, nebeįsilieja į kasdienį garsovaizdį. Daugelio praeities kartų saugota ir puoselėta tautosaka nebėra savesnė nei kiti girdimi tekstai, tad ir nebėra svarbiausias ar išskirtinis tautinės, šeiminės ar bendruomeninės tapatybės naratyvas. Tokiu ji tampa tik tuo atveju, jei ugdytojai sąmoningai siekia teikti pirmenybę tradicinei kultūrai, puoselėja vaiko santykį su kolektyvine žodine kūryba, jei stiprina tradicijos dalyvavimą vaiką supančiame pasaulyje. Tačiau ir tos sąmoningos ugdytojų pastangos dažniausiai vyksta per knygą, raštą, garso ar vaizdo įrašus. Sakytinis folkloro gyvavimo būdas numenko – dabar tai tik viena iš rašto kultūros apraiškų.

Vis dėlto tautosakos veiktės, išliekančios kintant jos gyvavimo aplinkybėms, pirmiausia yra meninės formos paprastumas, glaustumas, kūrinio įtaigumas, gyvumas,

žaismė. Jei žvelgsime į turinį, atlikimo tikslą, tautosaka bus ir patirties, išminties, autorefleksijos, savigydos, santalkos tekstai. Tačiau tokių privalumų turi ir daugelis kitų meninių tekstų. Tad laikui bėgant tautosaką reikia perkainoti lygiai taip pat kaip ir bet kuriuos kitus kūrinius. Čia susiduriame su gan keblia padėtimi: lietuvių literatūros pamokose ji jau daugelį metų užima podukros vietą, tad ir pedagogiškai ar didaktiškai pagrįstų tyrimų apie žodinės kūrybos reikalingumą mokyklų programose, ugdyme esama visai nedaug.

Vis dėlto senųjų elementorių autorių pastangos, įdirbis ir suformuoti elementorių rašymo principai yra verti tolesnių edukologų ir mokslininkų refleksijų. Verta nuolatos klausti, kurie tautosakos kūriniai šiandien atrodo užtektinai etiški, čia pat suvokiant, kad tautosaka – tai puiki medžiaga siekiant parodyti, kaip istoriškai kinta etinės normos ir kaip tai veikia personažų paveikslus, tikslus, patį siužetą. Prasminga tirti, kaip konkretūs žanrai sietini su vaiko raida, emociniu intelektu, kiek įtakos emocinei, intelektinei vaiko raidai gali turėti skaitomas, sekamas, kuriamas ar atkuriamas pasakojimas. Neabejotinai tikslinga aiškintis, kokių savivokos, komunikacijos, vaizduotės įrankių suteikia folklorinių formulių žinojimas, atsiminimas, taikymas (pradedant frazeologizmais, patarlėmis, mįslėmis, o baigiant didesnių siužetinių kūrinių struktūromis). Tirtina ir tai, kiek vaiko mąstymą aktyvina vaizdinės ir abstrakčios kalbos analogijų paieškos, kaip folklorinių formulių kartojimas veikia atminties stiprinimą, ar galima tautosaką naudoti ugdant kalbos sutrikimų turinčius vaikus. Pagaliau ji neabejotinai reikalinga tiesiog mokant vaikus vaizdinės kalbos: juk žodinė kūryba – puikus pavyzdys, kad teksto kūrimas ar atkūrimas, žodinė improvizacija yra malonumas, pramoga, o kai kada nusiramimas ir paguoda. Tai ypač svarbu šiandien, kai vaikai susiduria su dirbtinio intelekto visažinyse ir vis mažiau pasitiki savo pačių intelektinėmis, kūrybinėmis kompetencijomis.

ŠALTINIAI

- AišbEl – *Naujas elementorius: vaikams dovanėlė*, parašė [Antanas Kriščiukaitis–Aišbė] A–iš–B, Tilžėje, 1895.
- AmbrEl – *Elementorius su paveikslais, poteriais, katalikiškais katekizmais ir ministranturu kartu arba skyrioms be katekizmų, teip mažiems vaikeliams, kaip ir dideliems, trokštantiems išmokti skaityti ir rašyti*, parašė ir išleido kunigas Juozupas Ambraziejus, Vilnius, 1906.
- AkEl – [Mikalojus Akelaitis], *Lamentorius arba Pradžia mokslo sudeta mažiems wajkeliems*, Wilniuja, 1860.
- AIEl – *Elementarius arba lengvus mokslas skaytit Raszto szwento. Lietuwiszkaý del wayku lietuwninku par kunigu K. Olechnowiczium*, Wilniui, 1858.
- BenVŽ – *Vaikų žvaigždutė 1: Knygelė I ir II mokyklos skyriui ir vaikams, pramokusiems skaityti*, sutaisė mokytojas P. Bendorius, Chicago, Ill., 1916; *Vaikų žvaigždutė 2: Knygelė antrajam ir trečiajam mokyklos skyriui ir vaikams, mokantiems skaityti*, sutaisė mokytojas P. Bendorius, Chicago, Ill., 1916.
- BitEl – *Pirmas rašto ir skaitymo mokslas. Elementorius*, parašė Bitė, Vilnius, 1911.

- DAB – [Simonas Daukantas], *Abecieļa lijtuviiū-kalnienū ir žiamajtiū kalbos*, Petropilie, 1842.
- DamPr – *ABC pradžiamokslis. Rašymo ir skaitymo pradžiamokslis*, sutaisė mokytojas Juozapas Damijonaitis, Varšavoje, 1906.
- DB – *Budas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių*, paraszė Simanas Daukantas, Plymouth, Pa., 1892.
- DidM – [Juozas Didinskis], *Mokslas lietuviszko skajtimo ir katechizmas*, Wilniuy, 1852.
- JakKŠ – A[ugustinas] Jakučionis, *Kelias į šviesą: skaitymo ir rašymo mokslas*, 2-asis leidimas, Vilnius, 1917.
- KuŠk – [Serafinas Laurynas Kušeliauskas], *Szkala pawargeliu siratu ir ape daugel kitu naudingų žiniu*, Wilnuje, 1862.
- MikVD – *Vaikų draugas*, sutaisė ir išleido P[etras] Mikolainis, Tilžėje, 1907.
- NezNM – *Naujas mokslas skaytima diel mažū waykū Žemaycziu yr Lietuvos* par Kajetona Niezabitawski, Wilniuje, 1824; 2-asis leidimas: Kajetonas Nezabitauskis, *Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikų žemaičių ir Lietuvos*, fotografuotinis leidimas, Vilnius: Alma littera, 1996.
- NL – *Naujas lamentorius su abrozeleis*, [s. 1., 1895].
- SkKSR – Kl[emensas] Sk[abeika], *Kas skaito rašo – duonos neprašo (elementorius)*, Vilnius, 1909.
- SkPŽ – Kl[emensas] Skabeika, *Pirmieji žingsniai. Skaitymo ir rašymo pradžios mokslas su 57 piešiniais*, Petrapilis, 1916.
- SmPr – *Pradžiamokslis sudėtas Lietuvos jaunumenei*, sustatė A[ntanas] Smilga, St. Peterburgas, 1905.
- StrEl – *Naujas ir senas elementorius. Mokytis labai lengvas*, paraszė K[azimieras] Strazdas, Vilnius, 1905.
- ŠMAb – *Abécėla ir taip mokintuė dėl vaikų*, sutaisyta [Eglė Liudmila-Malinauskaitė, Jonas Šliūpas] A... Ės ir J. Sz... O, Tilžeje, 1886.
- ValPAT – *Pasakojimas Antano Tretininko*, paraszė Motiejus Valanczauskas, Vyskupas Žiamaičių, Plymouth, Pa., 1891.
- VanD – Ksav[eras] Vanagėlis, *Dovanėlė. Skaitymo ir rašymo mokslas. Elementorius ir pirmoji knygelė*, Vilnius, 1909.
- VišEl – *Elementorius, arba, Skaitymo ir rašymo mokslas*, paraszė P[ovilas] Višinskis, Wilniuje, 1905.

INTERNETO ŠALTINIS

- [1] Jautakytė Rasa. „R. Steinerio pedagoginės idėjos“, *Studento vadovas* (http://projektas-muzika.lmta.lt/media/rasa_jautakyte/fcontent.html).

LITERATŪRA

- Anglickienė Laima, Skabeikytė-Kazlauskienė Gražina, Macijauskaitė-Bonda Jurgita, Kulakauskienė Dovilė, Šlepavičiūtė Ingrida 2013. *Šiuolaikinis moksleivių folkloras*, Vilnius: Gimtasis žodis.
- Brazaitis Juozas 1982. „Tautosaka mokykloje“, in: Juozas Brazaitis, *Raštai 3: Literatūros baruose, knygų vertimai, tautosaka*, Chicago, Ill.: „Į laisvę“ fondas lietuviškai kultūrai ugdyti.
- Bukauskienė Teresė 1993. *Lietuvių literatūros mokymo istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Čiurlionienė (Kymantaitė) Sofija 1913. *Iš mūsų literatūros*, Kaunas: Saliamono Banaičio spaustuvė.
- Didžiulienė-Žmona Liudvika 1996. *Raštai 1: Beletristika, dramaturgija, atsiminimai ir publicistika*, parengė Milda Telksnytė, Vygandas Račkaitis, Vilnius: Pradai.
- Dilytė Dalia 2014. *Kristijono Donelaičio pasakėčios*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Džekčioriūtė-Medeišienė Vita 2016. „Vaikų gąsdinimai tradicinėje lietuvių pasaulėjautoje“, *Tautosakos darbai* 51, p. 177–194.
- Džekčioriūtė-Medeišienė Vita 2021. „Pasakų sekimas tradicinėje lietuvių kultūroje: kūrinii su žiaurumo elementais paskirtis“, *Tautosakos darbai* 62, p. 28–50.

- Džekčiorūtė–Medeišienė Vita 2023. „Bauginantys, žiaurūs ir smurtiniai motyvai tradicinėse lietuvių lopšinėse“, *Tautosakos darbai* 65, p. 145–157.
- Gabrys [Iuožas] 1906. *Jaunuomenės švietimas kitur ir pas mus*, Vilnius: „Vilniaus žinių“ spaustuvė.
- Gabrys [Iuožas] 1913. *Lietuvių literatūros apžvalga* 1, Kaunas: Saliomono Banaičio spaustuvė.
- Gabrys [Iuožas] 1916. *Lietuvių literatūros apžvalga* 2, Kaunas: Saliomono Banaičio spaustuvė.
- Gučienė Giedrė 1969. „Vaikų žodinės kūrybos sugebėjimų ugdymas (liaudies mįslių medžiagos pagrindu)“, *Lietuvos TRS Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika ir psichologija* 9 (2), p. 67–81.
- Jokimaitienė Pranė 1970. *Lietuvių liaudies vaikų dainos*, Vilnius: Vaga.
- Karčiauskienė Magdalena 2000. „Lietuviškų elementorių raida“, in: *Lietuviški elementoriai*, sudarė Aurelija Rabačiauskaitė, Ingrida Korsakaitė, Kaunas: Šviesa, p. 11–76.
- Kensminienė Aelita 2022. „Šiuolaikinė mįslių vartoseną Lietuvoje“, *Tautosakos darbai* 64, p. 114–132.
- Kerbelytė Bronislava 1986. *Liaudies pasakos prasmė*, Vilnius: Mokslas.
- Kerbelytė Bronislava 1991. *Историческое развитие структур и семантики сказок*, Вильнюс: Вага.
- Kerbelytė Bronislava 2011. *Lietuvių tautosakos kūrinių prasmės*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Kuzmickis Zigmantas 1931. *Lietuvių literatūra 1: Tautosaka*: vadovėlis aukštesniosioms mokykloms, Kauna: „Sakalo“ b–vės leidinys.
- Mardosa Jonas 2018. “The Concept of the National School and Teaching Ethnic Culture in Lithuanian Schools”, in: *New Times – New Education*, edited by Oxana Kozlova, Wioleta Bryniewicz, (*Rozprawy i Studia* 74), Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, p. 89–106.
- Matulaitienė Stasė 1997. *Kaip mokyta literatūros*, Kaunas: Šviesa.
- Miškinis Motiejus 1939. *Lietuvių literatūra 1*: vadovėlis gimnazijų 4 ir 5 klasėms ir mokytojų seminarijoms, Kaunas: Spaudos fondas.
- Navickienė Aušra 1996. „Kajetonas Rokas Nezabitauskis ir jo elementorius“, in: Kajetonas Nezabitauskis, *Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikų Žemaičių ir Lietuvos*, fotografuotinis leidimas, Vilnius: Alma littera, p. 59–67.
- Norkevičienė Regina 2000. „Tautosaka ir mitologija mokykloje: praeitis, dabartis, mokytojų rengimas“, in: *Švietimo reforma ir mokytojų rengimas: mokslas-studijos-mokykla*: VII tarptautinė mokslinė konferencija, Vilnius, 2000 lapkričio 22–24 d.: mokslo darbai / redakcinė kolegija: Irena Musteikienė ... et al., Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, p. 176–181.
- Raguotienė Giedrė, Aleksienė Vilmantė, Zakarevičienė Jolita 2023. „Terapiniai tradicinio muzikavimo aspektai nėštumo, gimdymo ir pogimdyminiu laikotarpiu“, *Tautosakos darbai* 66, p. 153–169.
- Sadauskienė Jurga 2012. „Lopšinių ir žaidimų terapinė vertė“, *Tautosakos darbai* 43, p. 49–69.
- Sadauskienė Jurga 2018. „Žmonės ir gyvūnai lietuvių pasakose: didaktiniai ir psichologiniai aspektai“, *Tautosakos darbai* 56, p. 59–83.
- Sauka Donatas 1970. *Tautosakos savitumas ir vertė*, Vilnius: Vaga.
- Sauka Leonardas 1968. *Lietuvių vestuvinės dainos (XIX a. – XX a. pradžia)*, in: *Literatūra ir kalba* 9, Vilnius: Vaga.
- Sauka Leonardas 1978. *Lietuvių liaudies dainų eilėdara*, Vilnius: Vaga.
- Sauka Leonardas 1989. *Lietuvių tautosaka*: mokomoji knyga 10 klasei, Vilnius: Šviesa.
- Sauka Leonardas 1998. *Lietuvių tautosaka*: vadovėlis aukštesniųjų klasių mokiniams, Kaunas: Šviesa.
- Simaška K[lemensas] 1963. „Lietuviški elementoriai XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje“, *Pedagogika ir psichologija* 5, p. 105–122.
- Skunčikas Romualdas 2007. *Vaikų literatūros etiudai*, Klaipėda: Klaipėdos universitetas.
- Šeina Viktorija, Kučinskienė Aistė 2024. *Mokyklinis lietuvių literatūros kanonas: šimtmečio raidos rekonstrukcija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Šlekonytė Jūratė 2015. „Lietuvių pasakų tyrimų šimtmetis: nuo tradicinės komparatyvistikos iki šiuolaikinių metodų“, *Tautosakos darbai* 49, p. 123–144.

- Trinkūnienė Inija 2010a. „Etninė kultūra ir neformalus ugdymas: mokytojų patirties tyrimas“, *Liaudies kultūra*, p. 46–53.
- Trinkūnienė Inija 2010b. „Etninė kultūra mokyklose: mokytojų patirties tyrimas“, *Liaudies kultūra*, p. 21–29.
- Trinkūnienė Inija 2011. „Etninė kultūra mokykloje: tarp tradicijos ir modernumo“, *Liaudies kultūra*, p. 59–67.
- Vaivada Rimantas 2007. „Tautos tradicijos daraktorių veikloje, formuojant vertybių sistemą“, *Pedagogika* 88, p. 13–18.